

El valor geogràfic dels viatges de Francisco de Zamora per Catalunya

per JAUME FONT i SALVADOR LLOBET

Paraules clau:

Agricultura; Catalunya; manufactures; població; viatges de F. de Zamora; Zamora, F. de

El present estudi té per objecte presentar els mapes dels itineraris que seguí Francisco de Zamora en les onze sortides que efectuà per Catalunya durant els anys que van de 1785 a 1790. En aquests mapes, a més dels itineraris, també s'hi han intentat reflectir les principals observacions del viatger.

Apart del propi interès d'aquest autor com a corògraf, hem cregut adient realitzar aquest treball per diverses raons. En primer lloc perquè fins al moment present aquests mapes no s'han publicat, ni total ni parcialment, tot i que el "Diario de los viajes hechos en Catalunya" ha estat un text emprat per nombrosos estudiosos, tant a partir del manuscrit original com de l'edició que n'efectuà R. Boixareu al 1973.

En segon terme, perquè aquest intent de sistematització cartogràfica de les observacions del viatger, permet donar una visió global de la seva tasca, la qual, tanmateix, és difícil de sintetitzar pel fet que Zamora efectua les seves observacions sense cap tipus de sistematització i l'ordre d'exposició només es sotmet a l'itinerari que segueix.

Aquest mètode —que podria ser qualificat d'itinerant—, fou emprat per tots els viatgers de l'època, fins i tot per part dels més formats científicament. Com exemples d'autors contemporanis de Zamora que també fan us del mètode esmentat es poden exposar, entre d'altres, els casos del naturalista Cabanilles (1745-1804) (Cabanilles, 1795-97) de l'expert en art i arquitectura A. Ponz (1725-1792) (Ponz, 1787-94) i de l'anglès expert en temes agrícoles Arthur Young (1741-1820) (Young, 1787).

L'ús d'aquest mètode comporta que sovint les informacions es juxtaposin sense cap ordre definit, només sotmeses a l'aire de les observacions que puntualment es van efectuant. Aquest fet si bé aporta una gran vivesa i espontaneïtat a la relació, no deixa de ser un greu inconvenient a l'hora d'interpretar-la científicament, motiu pel qual la cartografia, l'eina per excel·lència del geògraf, pot constituir un bon instrument de sistematització.

El present treball s'estructura en dues parts: en la primera s'efectua una breu referèn-

cia biogràfica de Zamora, s'exposa la seva obra i és valora l'ús que se n'ha fet; en la segona, a partir de les seves observacions reflectides en els mapes i, si cal, contrastades amb la visió d'altres corògrafs de l'època, sobretot Ponz i Young, s'exposen els trets principals del territori català que observà i ens va descriure.

En relació a la cartografia, s'ha cregut adient recórrer a dos tipus de mapes: en un primer grup s'exposen els que reflecteixen els itineraris dels viatges, els quals es concreten en un *Mapa-1: "Itineraris"* i en un *Mapa-2: "Llocs pels quals passà el viatger"*.

En el segon grup hi consten quatre mapes temàtics, l'objectiu dels quals consisteix en reflectir algunes de les observacions més significatives del viatger. El mapa 3 (*Conreus tradicionals i nous conreus*) reflecteix, d'una banda, l'abast territorial de conreus tradicionals com la vinya i l'olivera, i, de l'altra, la implantació de nous conreus com el blat de moro i la patata. En el mapa 4 (*El conreu de fibres tèxtils, la llana i els paraires*), s'exposa l'abast territorial dels conreus destinats a la producció de fibres tèxtils com el cànem, el lli i la morera d'una banda, així com els centres de producció de llana i la localització dels paraires de l'altra. En el mapa 5 (*Les principals manufactures*) s'exposa l'abast territorial de les manufactures, tan d'aquelles que transformen matèries primeres autòctones —cas de la seda per exemple—, com les noves que transformen matèries primeres foranes, com és el cas del cotó. En un mapa 6 (*Desboscament pirinenc i explotació del ferro i de la fusta*) s'ha intentat reflectir la intensa explotació que hom feia dels recursos naturals del territori català, com era el cas de la llenya i la fusta.

En relació a aquests mapes temàtics, cal afegir que en ells només s'indica si un producte, conreu o manufactura, ha estat citat per Zamora en un lloc concret, sense efectuar una valoració o quantificació del mateix. Pels objectius d'aquest treball, hem cregut que aquest nivell de tractament era suficient.

Hem d'afegir, finalment, que un de nosaltres (Salvador Llobet) ja havia treballat exhaustivament l'obra de Zamora, la qual fou emprada com a font documental en la Tesi Doctoral (Llobet, 1947) i donada a conèixer en diversos articles posteriors (Llobet, 1970). Així mateix, durant el cinquè decenni també n'efectuà la transcripció del manuscrit original que es troba dipositat a la Biblioteca Nacional de Madrid. Aquesta transcripció i uns primers mapes, per diverses raons, no fou mai publicada. En aquest article es recuperen part d'aquells materials, sobretot un índex toponímic i un índex temàtic, els quals ens han servit de base per a la confecció dels mapes que ara es presenten.

Aproximació a Francisco de Zamora

Francisco de Zamora va néixer a un poble de la província de Cuenca, Villanueva de la Jara, l'any 1757. Al 1785 ja es nomenat "Alcalde del Crimen", una mena de jutge actual, de l'Audiència de Barcelona. Des d'aquest moment i fins al 1790 viatjà incansablement per la meitat nord de Catalunya, que recorregué en el transcurs d'onze viatges o "salidas" (Vegeu els mapes 1 i 2). D'aquests viatges n'ha quedat constància en el seu text *Diario de los viajes hechos en Catalunya*, el qual fou editat a cura de R. Boixareu per Edicions Curial l'any 1973.

Al 1791 deixà Barcelona per anar a Madrid a ocupar el càrrec de "Fiscal de la Sala de la Corte", alhora que seguí amb el seu afany viatger. Hom creu que part dels viatges efectuats a partir d'aquest moment, sobretot els que realitzà per Catalunya i al llarg de la frontera pirinenca, els féu per encàrrec de Godoy, amb la finalitat d'establir un "filtre" a la penetració de les idees de la Revolució Francesa al llarg de la frontera.

Aquesta opinió fou mantinguda per Miquel dels Sants Oliver i altres autors (Oliver, M. dels S., 1947), per bé que R. Boixareu desautoritza en part les afirmacions d'Oliver en la Introducció on presenta l'actual edició del "Diario" de Zamora. Per Boixareu, pràcticament no existeix cap observació o anotació en el "Diario" que permeti suggerir una finalitat policíaca dels primers viatges (Boixareu, R. 1973, pp. 6 a 15). Altrament, per

Salvador Llobet, aquesta pretesa finalitat dels viatges no ha de desmerèixer la informació geogràfica que aquests proporcionen (Llobet, 1970).

Al 1795 Zamora es nomenat “Ministro Supernumerario del Consejo Real” i, alhora, s’inicià la seva caiguda en desgràcia. Així, al 1799 es acusat i declarat culpable del delictes de dilapidació de bens i en conseqüència es desposseït dels seus càrrecs i confinat a Pamplona; al 1802 perd un altre plet en relació a una herència i, finalment, al 1812 cau malalt i se l'autoritza a retornar al seu poble natal, on mor un any més tard, al 1813.

L'obra

L'obra coneguda de Zamora es concreta en el diari dels seus primers viatges per Catalunya, en un “Cuestionario” que envià a gran part dels pobles de catalans i del qual se'n conserven les respostes a la “Biblioteca Nacional” de Madrid, i en un seguit de documents d'un volum considerable, actualment encara poc estudiats, entre els quals s'hi troben referències a posteriors viatges a Catalunya i altres indrets d'Espanya. Per l'època en què foren realitzats, aquests són, molt probablement, els viatges que, suposadament, efectuà per encàrrec de Godoy.

El text del qüestionari també es troba en la edició que efectuà del “Diario” R. Boixareu, en el qual s'hi adjunten les respostes del Corregiment de Barcelona (Zamora, Fco. de, *Diario...* pp. 397 a 484). Aquest “Cuestionario” consta de 183 preguntes ordenades per temes, les quals a voltes poden reduir-se a 146. En el cas de les respostes del Corregiment de Barcelona exposades en l'edició de Boixareu, les preguntes efectuades per Zamora són: “Geografía” (preguntes 1 a 46); “Agricultura y historia natural” (preguntes 47 a 108); “Industrias, oficios y fábricas” (preguntes 109 a 127); “Comercio” (preguntes 128 a 137); “Política” (preguntes 138 a 168) i “Letras y antigüedades” (preguntes 169 a 183).

Des d'un punt de vista intel·lectual Zamora formà part de la darrera generació d'il·lustrats espanyols, els quals, com és conegut, intentaren portar a terme un conjunt de reformes que en una bona part dels casos resultarien frustrades. Des del punt de vista de la Geografia i del coneixement geogràfic, destaquen en aquesta generació d'il·lustrats espanyols un esplet de viatgers i corògrafs, els quals es caracteritzarien per tenir una visió real del país en contraposició a la que s'havia tingut el segle anterior. En aquest sentit, la preocupació per a coneixer el territori i els seus recursos, a fi de poder posar remei als mals endèmics del país, és una constant en l'obra d'aquests autors. D'altra banda la seva aportació al coneixement geogràfic del conjunt d'Espanya ha estat ampliament reconeguda (Vilà Valentí, J. 1989, pp. 38-51). Malauradament amb l'esclat de la Revolució Francesa i el seguit de fets que culminarien amb la Guerra de la Independència aquesta generació s'estroncà.

Els propòsits anteriorment esmentats es reflecteixen perfectament en l'obra de Zamora, el qual en visitar una escola de Sabadell afirma:

“... es un dolor que no se procure por el Gobierno formar buenos maestros...” (Zamora, Fco. de., *Diario...* Pàg. 37).

Aquest esperit, però, pot quedar més palès en el comentari que efectuà el viatger. Ponç en visitar el canal de Pinyana a la Noguera Ribagorçana, obra pública que, dit sigui de passada, també va visitar Zamora.

“¡O si toda España hiciese de estas conquistas, de que modo podría multiplicar su gente! ¡que población! ¡que abundancia! ¡que felicidad!

“Dexar pasar los rios junto á los Pueblos y Ciudades sin poner en uso todos los medios humanos de aprovechar sus aguas, es en cierto modo no hacer caso de las

bendiciones del Cielo: es una afrentosísima, y mas crasa ignorancia del propia bien. Conquistense los rios: busquense, y aprovéchense todas las aguas, que para eso no se necesitan exercitos, ni esquadras ni Navios, ni los millones que cuestan, y han costado otras adquisiciones, que acaso han despoblado muchas de ellas nuestro feliz, y pingüe territorio.” (Ponz, A. *Viage de España*, Vol XIV. Pág. 208).

Si entre aquests corògrafs probablement Cabanilles és el més destacat i Ponz un dels més coneguts, Zamora fins a l'actualitat ha estat mal conegut i poc divulgat, qüestió a la que hi deu haver contribuït el fet que només se l'hagués considerat com un espia de Godoy i un agent de la reacció. Amb tot, des del punt de vista de la geografia, Zamora és probablement l'autor il·lustrat que, en el cas de Catalunya, més émfasi posà en l'observació dels fets estrictament geogràfics. Efectivament, les observacions que efectuà, tant des del punt de vista del que actualment en diem el medi físic, com totes aquelles que fan referència a l'acció de l'home sobre el territori, són innombrables i atinades.

Aquest és el cas, per exemple, de les observacions que realitzà sobre les conseqüències del desboscament i l'artigatge al llarg dels seus recorreguts pel Pirineu (Vegeu el mapa 6). Comentaris que foren realitzats en llocs tant diversos com Camprodon, la Molina, la Pobla de Lillet, Organyà, Castellbó i St. Joan de l'Erm, entre molts d'altres. En el cas de Camprodon, per exemple, critica l'artigatge en llocs molt pendents:

“... las resultas de este cultivo son las de desplomarse los montes y llevarse las aguas la ligerísima capa de tierra que se halla movida, pues aunque sea poca la lluvia observamos que, ayudada por las enormes pendientes de estos montes Pirineos, arrastra hasta los mas grandes peñascos...” (Zamora, Fco. de., *Diario...* Pág. 84).

Importància de l'obra de Zamora

Les afirmacions anteriors es confirmen si ens atenim al fet que els manuscrits de Zamora han estat una font inesgotable d'informació tant per geògrafs com per historiadors, malgrat que el “Diario” no fou publicat fins al 1973. En aquest sentit, el primer autor que féu ús dels treballs de Zamora fou un contemporani seu, el conegut viatger Ponz, el qual el cità explícitament en exposar els trets principals de la població de Barcelona en el volum XIV del seu conegut “Viage de España”.

En efecte, Ponz a l'hora de donar les dades demogràfiques de Barcelona, cita explícitament i fa ús de les que ha obtingut de F. de Zamora. En el volum XIX del seu *Viage de España* la llarga referència a Zamora s'inicia amb:

“El año pasado desempeño el Señor D. Francisco de Zamora, Oidor de esta real Audiencia, y entonces Alcalde del crimen, la exacta indagacion del numero de almas que tiene Barcelona”... (Ponz, A. *Viage de España*. Vol. XIV. pp. 6-9).

Dins del camp de la Geografia contemporània, a banda dels treballs de S. Llobet, els quals ja han estat citats, s'ha de recordar que Solé Sabarís considerà el “Diario de los viajes hechos en Cataluña” com el primer text “... referent al descobriment de la regió volcànica gironina...” (Solé Sabarís, Ll., 1975). També fou emprat en diverses ocasions per Iglesias, autor que considerà a Zamora un dels autors del “Censo de Floridablanca” (Iglesias, 1969-70). Entre els historiadors que n'han fet ús destaca P. Vilar, el qual emprà l'obra de Zamora com a font documental en la seva magna obra *Catalunya dins l'Espanya moderna* (Vilar, P., 1962).

En un altre sentit, des de la publicació del “Diario” al 1973, també han estat nombrosos els estudis locals o comarcals que han fet ús de les observacions del viatger, l'obra del qual ha esdevingut una font clàssica pels estudiosos del segle XVIII a Catalunya.

Entre aquests estudis es pot citar el que sobre la industrialització de Manlleu han realitzat J. Albareda i Surinyach (Albareda J. et Surinyach, M., 1988).

Totes aquestes referències entre molts d'altres que no han estat citades, poden avalar la tasca de Zamora i alhora justificar el fet d'emprendre la sistematització cartogràfica dels seus itineraris i observacions.

Les observacions del viatger: Catalunya, home i territori a finals del segle XVIII

Es un fet conegut que l'inici de la "pau borbònica" amb la imposició de la "Nueva Planta" al segon decenni del segle XVIII, no només significà per a Catalunya la perduda de les llibertats, sino que també suposà posar fi a un llarg període d'inestabilitat i de guerres, fet que propicià l'inici d'una lenta recuperació econòmica. Efectivament, malgrat els efectes de la guerra i les fortes càrregues fiscals que Felip V imposà a la Catalunya sotmesa, aquest procés de redreçament comportà l'existència d'uns anys de certa prosperitat general, que assolí un màxim durant el regnat de Carles III. Així mateix, és també un fet notori que aquest regnat, que s'estengué des del 1759 fins al 1788, es caracteritzà per les diverses reformes que portaren a terme o iniciaren els seus successius governs il·lustrats.

Per Catalunya una de les fites d'aquest regnat fou el decret que liberalitzava el comerç amb Amèrica, el qual fou signat l'any 1778. Aquest fet suposà, per exemple, l'expansió de la vinya a partir de les possibilitats que ofería l'exportació d'aiguardents (Vegeu el mapa 3); o bé la progressiva introducció del cotó en la manufactura tèxtil catalana (Vegeu el mapa 5).

Però, a banda de la significació política d'aquest període, un dels fets més rellevants des del punt de vista de la Geografia i més en concret de la Geografia Històrica, és l'efecte de la política il·lustrada sobre el territori. S'empren, per exemple, la colonització de Sierra Morena, en la qual participaren catalans i hom intentà endegar una política d'obres públiques, de la qual n'és un conegut exponent el "Proyecto económico" de Ward (1761).

A Catalunya en particular es milloren els ports, es construeixen carreteres i ponts (com és el cas del magnífic pont, avui enderrocat, de Molins de Rei), s'amplien els regadius i fins i tot hom pensa en la construcció del canal d'Urgell. També es crea Sant Carles de la Ràpita, amb l'intent de colonitzar el delta de l'Ebre i emprendre la navegació comercial pel riu, i, així mateix, s'inicia a gran escala el procés de dessecació de les zones humides, com és el cas de l'estany de Sils, del qual el mateix Zamora ens diu que fou dessecat pels vols de l'any 1778. En general doncs, hom endegà un seguit d'actuacions que tindrien una àmplia repercussió sobre el territori.

Pels il·lustrats en general, conèixer la realitat del país fou també una preocupació constant, en aquest sentit, cal no oblidar que és el moment en que s'efectuà el "Censo de Floridablanca", en l'elaboració del qual Zamora probablement hi participà (Iglesies, 1969-70). De fet, els mateixos itineraris de Zamora poden reflectir d'alguna manera aquesta preocupació dels il·lustrats pel coneixement, en la mesura que no dubtà a l'hora de realitzar grans marrades en els seus viatges, a fi d'anar a observar qualsevol fet d'interès, com per exemple les mines de carbó d'Ogassa i Surroca, o bé la visita, ja esmentada, a la resclosa d'Alfarràs a la Noguera-Ribagorçana (vegeu els mapes 1 i 2).

Malauradament amb l'esclat de la Revolució Francesa al 1789 i la successió d'esdeveniments que culminarien amb la guerra del francès, s'estroncària gran part de l'obra iniciada pels il·lustrats espanyols. El mateix manuscrit del "Diario" de Zamora pot donar idea de l'estroncament i el trasbals que es produiria en el període que va de finals del XVIII fins a la fi de l'absolutisme, pel fet que l'original del "diario" —segons consta en una inscripció a les tapes del manuscrit—, fou trobat a Londres per P. de Gayangos, el qual l'havia adquirit als hereus del "Celebre marino y cosmògrafo Sr. Bauzá". Tanmateix

el fet que Bauzà i Gayangos s'interessessin pel manuscrit de Zamora, pot donar una idea de l'interès i qualitat de la seva obra.

La població: Un període de gran vitalitat demogràfica

Un dels fets que més remarcarà Zamora, i en general tots els corògrafs i viatgers de l'època, fou el de la gran vitalitat demogràfica de Catalunya, la qual cosa es manifestava en un poblament molt dens, sobretot en l'àmbit muntanyenc, i en l'existència d'un seguit de petites ciutats d'una gran vitalitat econòmica i demogràfica. Aquest fet fou motiu d'admiració i comentari de tots els viatgers i gairebé l'inici d'una, diguem-ne, "Llegenda Blanca" de Catalunya: Tots els corògrafs sense excepció efectuen llargs comentaris dedicats a l'elogi de Catalunya i a posar-la com exemple.

Aquest és el cas de Ponz i Zamora, però també de l'anglès Young, el qual fa grans elogis de Barcelona. De fet, pels corògrafs il·lustrats espanyols Catalunya era un exemple a seguir, Ponz preveu "exportar" el model del poblament català a la Mancha i Zamora el compara amb el despoblament de les "dehesas" extremeñas. En tot cas, per il·lustrar aquest fet només cal afegir una cita de Ponz:

"¿Quantos territorios hay en España de doblada extension, y acaso mas sustanciosos, y feraces que Cataluña, que no tienen la poblacion referida y por ventura ni la mitad? La verdadera, y mas importante sustancia de la tierra son los brazos diligentes, y aplicados de quien la cultiva"... (Ponz, A. *Viage de España*. Vol. XIV. Pàg. 215).

Des del punt de vista de l'ocupació del territori aquest fet es reflectia en una pressió sobre el medi molt intensa, fet del qual el Zamora en dóna bons exemples, com per exemple en explicar la tècnica d'obtenció de noves terres de conreu mitjançant els "tercers" a la Plana de Vic (Zamora, Fco. de., *Diario...* pp. 62, 66 y 68), en descriure el sobre poblament d'algunes àrees del Solsonès (Zamora, Fco. de., *Diario...* pp. 137 i 138), o bé en explicar l'intens aprofitament que es feia de la terra a llocs tant diversos com la Poble de Lillet (Zamora, Fco. de., *Diario...* p. 97) o Sant Feliu de Codines (Zamora, Fco. de., *Diario...* p. 278).

Pel que fa al sobre poblament d'algunes àrees del Solsonès, es curiós observar com Zamora i Ponz gairebé diuen el mateix amb les mateixes paraules i exposant les mateixes dades. Ponz probablement féu ús de les de Zamora pel fet que mai visità Solsona, en canvi Zamora hi féu una estada de varis dies en el transcurs del seu viatge a la Val d'Aran. En tot cas, el fet d'un intens poblament en aquesta contrada, resta perfectament reflectit en una cita de Zamora que reproduïria Ponz:

"... pero es de notar que bajo el nombre de casas se comprende toda choza, cabaña o barraca, de cuya clase hay crecido número en muchas partes de la montaña, en las que al abrigo de casas maestras de labradores suelen domiciliarse gentes pobres jornaleras, que con facilidad transmigran a otras partes si se les proporciona mejor suerte..." (Zamora, Fco. de., *Diario...* pp. 137 i 138) i (Ponz, A. *Viage de España*. Vol XIV. p. 137).

Aquest intens poblament de bona part de Catalunya ha estat ampliament estudiat per J. Nadal (Nadal, 1986). Per Nadal amb el fort increment de la població que conegué Catalunya al llarg del XVIII s'inicia el cicle demogràfic modern a Espanya (Nadal, J., 1986, p. 86). Així mateix, aquest poblament degué conèixer una forta densitat a l'interior de Catalunya fins que a finals del segle XVIII i principis del XIX, es produeix una crisi demogràfica general provocada per la conjunció de múltiples factors (Nadal, 1986, pàg. 127).

Amb tot, Zamora cita l'existència de llocs encara erms o bé poc poblats, com és el cas d'extensos sectors de les planes de Lleida, o bé de la plana al·luvial empordanesa. Llocs

que amb la posada en marxa de nous regadius i la dessecació i sanejament de zones humides, coneixerien un procés de repoblació, en detriment de les àrees més marginals. Així mateix, el procés de despoblament d'aquestes i sobretot de les més properes als centres més dinàmics també es observat i remarcat per Zamora, el qual en descriure Matadepera exposa:

“... en el dia se ha formado un barrio sobre el camino que va a Manresa, compuesto de jornaleros y gentes de la montaña... que abandonan sus hogares de la montaña disminuyendo allí su población...” (Zamora, Fco. de., *Diario...* p. 38).

Paral·lelament, però, també s'adona del creixement intens que es dona a l'actual Maresme amb el seguit de pobles “duplicats” que es van formant a la línia de costa, des de Blanes fins a Barcelona:

“Estos mismos vecindarios todos son de esta centuria, o por mejor decir, desde el año 30 de ella, pudiéndose formar iguales vecindarios en la misma orilla en los terminos de los pueblos que ahora no los tienen” (Zamora, Fco. de. “*Diario...*” Pàg. 44).

Una agricultura en transformació

L'agricultura es troba en procés de transformació, els productes americans, sobretot el blat de moro, comencen a ser dominants en nombrosos sectors de la Catalunya humida –plana de Vic, pla d'Olot, sectors del Vallès i la Selva–, alhora que comencen a imposar-se en els regadius. Paral·lelament l'obertura del comerç amb Amèrica afavoreix, com ja s'ha comentat, l'expansió de la vinya, sobretot amb la fabricació d'aiguardents (Vegeu el mapa 3).

A les àrees humides en procés de sanejament predomina el conreu de l'arròs, com és cas d'extensos sectors de la plana al·luvial de l'Empordà; conreu del qual Zamora n'efectua una exhaustiva valoració, que ha estat emprada en diversos treballs (Surroca, 1979). Mentre que conreus tant estesos com el lli i el cànem comencen a perdre terreny arreu (Vegeu el mapa 4).

En general però, a gran part de les àrees muntanyenques i de les planes interiors, predomina encara el conreu associat dels productes tradicionals mediterranis. Així, Zamora, cita l'existència de vinya i olivera a llocs tant allunyats del seu òptim ecològic com poden ser Andorra o bé Roní al Pallars Sobirà (Vegeu el mapa 3). En relació als conreus associats Young s'hi esten llargament pel fet que per ell eren una novetat; pel viatger anglès aquests conreus associats no eren tant rendibles com hom creia en aquell moment, fet que explica amb sòlids arguments (Young, A. *Viatge a Catalunya*, p. 90).

Una manufactura important i dispersa per tot el territori

Pràcticament tots els pobles de certa importància tenien en aquells moments una base manufacturera important. Base manufacturera, que es recolzava fonamentalment en la transformació “in situ” de les matèries primeres i en la qual dominaven dos grans sectors, la manufactura tèxtil i els productes derivats de l'obtenció i tractament del ferro (vegeu el mapa 5).

La producció dels derivats del ferro s'efectuava a partir de l'aprofitament de les menes pirinenques fet que com és conegut, provocà una greu desforestació a causa de les ingents quantitats de fusta que consumien les fargues i fornals (Vegeu el mapa 6). Mentre que la manufactura tèxtil ho feia bàsicament a partir de l'obtenció i tractament de les fibres autòctones, el lli, el cànem i la seda, així com de la llana (Vegeu els mapes 4 i 5).

En els nuclis més petits la manufactura es combinava amb la dedicació a l'agricultura, fet que en part pot explicar el manteniment de l'intens poblament que tant cridà l'atenció dels viatgers; aquest és el cas per exemple, de la Plana de Vic, del Bages i de l'actual Garrotxa. En general, hom trobava manufactures diverses i de certa importància en llocs tant allunyats com Ager, a la Noguera, o bé en els pobles de les Garrotxes d'Empordà (Vegeu els mapes 4 i 5).

Per la conjunció de múltiples factors, la localització de la manufactura arreu del país s'alterà amb l'arribada de la indústria en el seu sentit modern. En primer lloc per què el mateix procés d'industrialització féu inútil en molts casos el vell teixit protoindustrial, el qual es caracteritzava per una organització molt complexe i poc competitiva, diriem en l'actualitat, del procés de producció. En segon terme per què les matèries primeres deixaren de ser autòctones, a causa principalment de la millora de les comunicacions, un fet que va provocar que l'obtenció del ferro pirinenc deixés de ser rendible i que el cotó desplaçés ràpidament a fibres autòctones com el lli, el cànem, la seda i la llana. En tercer lloc, pel fet no menys important de la inestabilitat existent a gran part de la muntanya catalana a conseqüència de les carlinades del segle XIX.

Els fets que a grans trets s'han exposat, provocarien la desaparició al llarg del XIX de pràcticament tot el teixit protoindustrial de Catalunya. La nova indústria, va tendir a concentrar-se a l'entorn de Barcelona, a llocs accessibles per ferrocarril, o bé amb disponibilitats energètiques. En aquest procés, algunes poblacions transformaren i s'adaptaren a les noves formes de producció, aquest és el cas, entre d'altres, de Banyoles, Manresa, Igualada, Vic, Manlleu i Sallent; en d'altres, com per exemple a Solsona i els nuclis pallaresos, la vella manufactura s'extinguí i no fou substituïda per la nova indústria.

Un cas digne d'esment, que pot il·lustrar aquest procés de pèrdua de la manufactura tradicional, és el de Solsona. En aquest cas és frapant el contrast entre la Solsona pròspera que descriu Zamora (amb un gran augment de la població i amb manufactures importants i diversificades), i la Solsona en runes i desfeta per la guerra que descriu mig segle més tard Madoz (Madoz, P., 1849, Vol. XIV, pp. 429 a 443). Aquest darrer cas ens pot donar peu a afirmar, finalment, que Zamora fou un dels darrers testimonis que deixà constància d'una Catalunya que al llarg del XIX es transformaria profundament.

Conclusions

La primera conclusió que hom pot treure d'aquest intent de copçar i reflectir en uns mapes les observacions de Zamora, es la de reivindicar a aquest autor per a la Geografia. En aquest sentit, els mapes elaborats no reflecteixen més que un treball d'un volum considerable efectuat en unes condicions no sempre idònies. Efectivament, no devia ser fàcil recórrer Catalunya en aquella època i el mateix autor així ho expresa:

"... que no es lo mismo irse a una torre por quince dias, con gran compañía a comer, jugar y dormir, que andar por montes y valles, de pueblo en pueblo, preguntando a quien teme responder, observando que no les engañen con las respuestas, apuntando de día para formar el diario por la noche, dormir poco, comer mal y gastar mucho, sin ningún auxilio del Rey y del público." (Zamora, Fco. de. *Diario...* Pàg. 30).

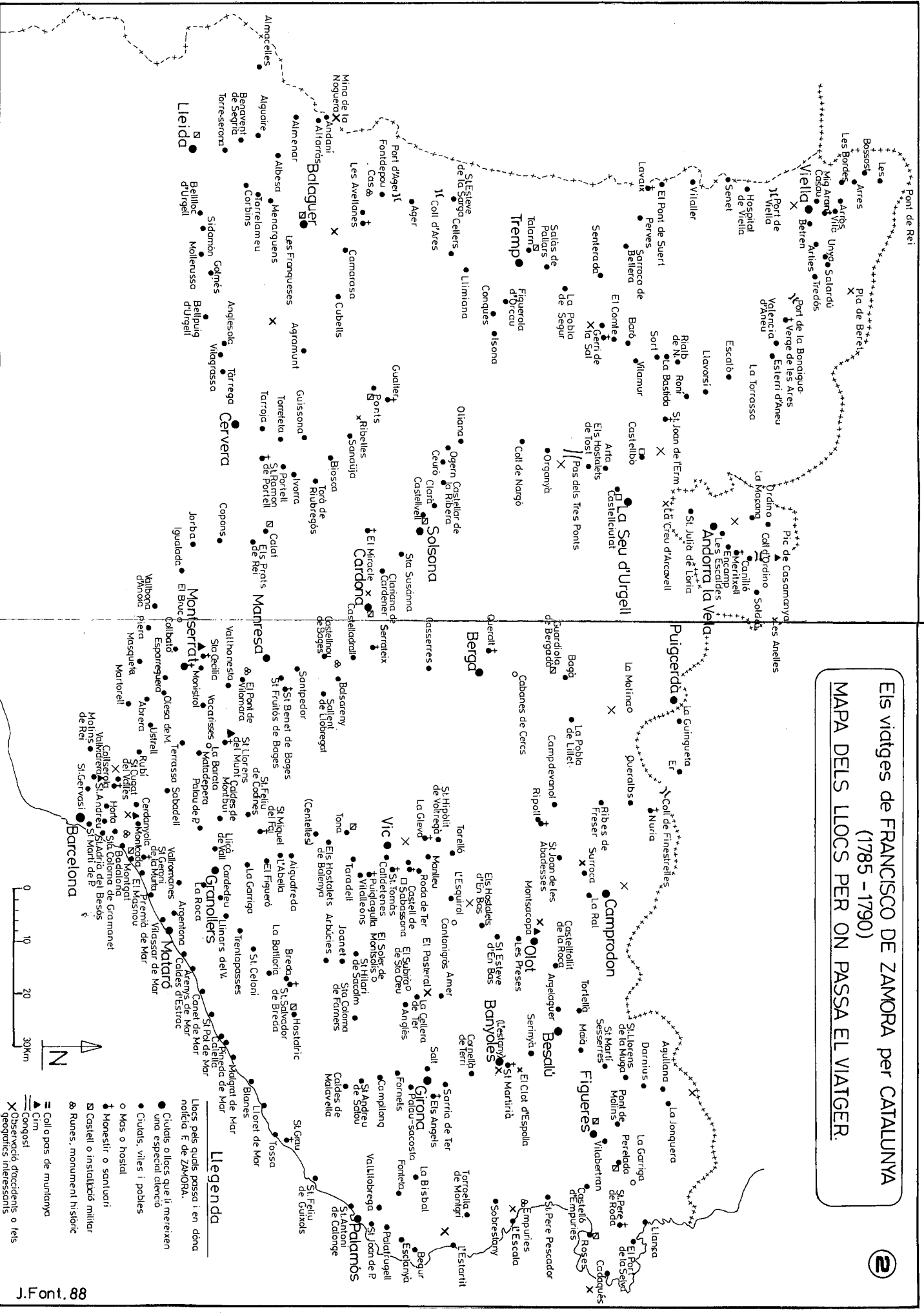
Ahora, els seus nombrosos i sovint encertats comentaris, així com les seves reflexions entorn de qualsevol fet geogràfic, poden palesar un sentit de l'observació i una intuïció geogràfica realment notables. Zamora va saber copçar amb relativa facilitat els trets més destacats de la part de Catalunya que coneugué, tant des del punt de vista de l'acció de l'home sobre el territori, com des de la perspectiva del coneixement d'aquest territori i els trets més destacats del seu paisatge.

En una segona línia de conclusions, a partir de la lectura del "Diario..." es posa en evidència la intensa explotació a que fou sotmès tot el territori català. El viatger ens sub-

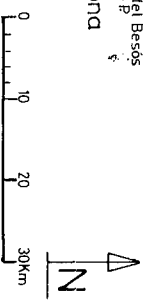

Els viatges de FRANCISCO DE ZAMORA per CATALUNYA (1785 - 1790)
MAPA DELS LLOCS PER ON PASSA EL VIATGER.

- Llegenda**
- Llocs pels quals passava i en dona notícia F. de ZAMORA.
  - Ciutats o llocs que hi mereixen una especial menció
  - Ciutats, vil·les i pobles
  - Mes o hostal
  - ⊕ Monestir o santuari
  - ⊠ Castell o instal·lació militar
  - ⊗ Ruïnes, monument històric
  - ≡ Coll o pas de muntanya
  - ▲ Cim
  - ▬ Compost
  - X Observança d'interessants o fets geogràfics interessants

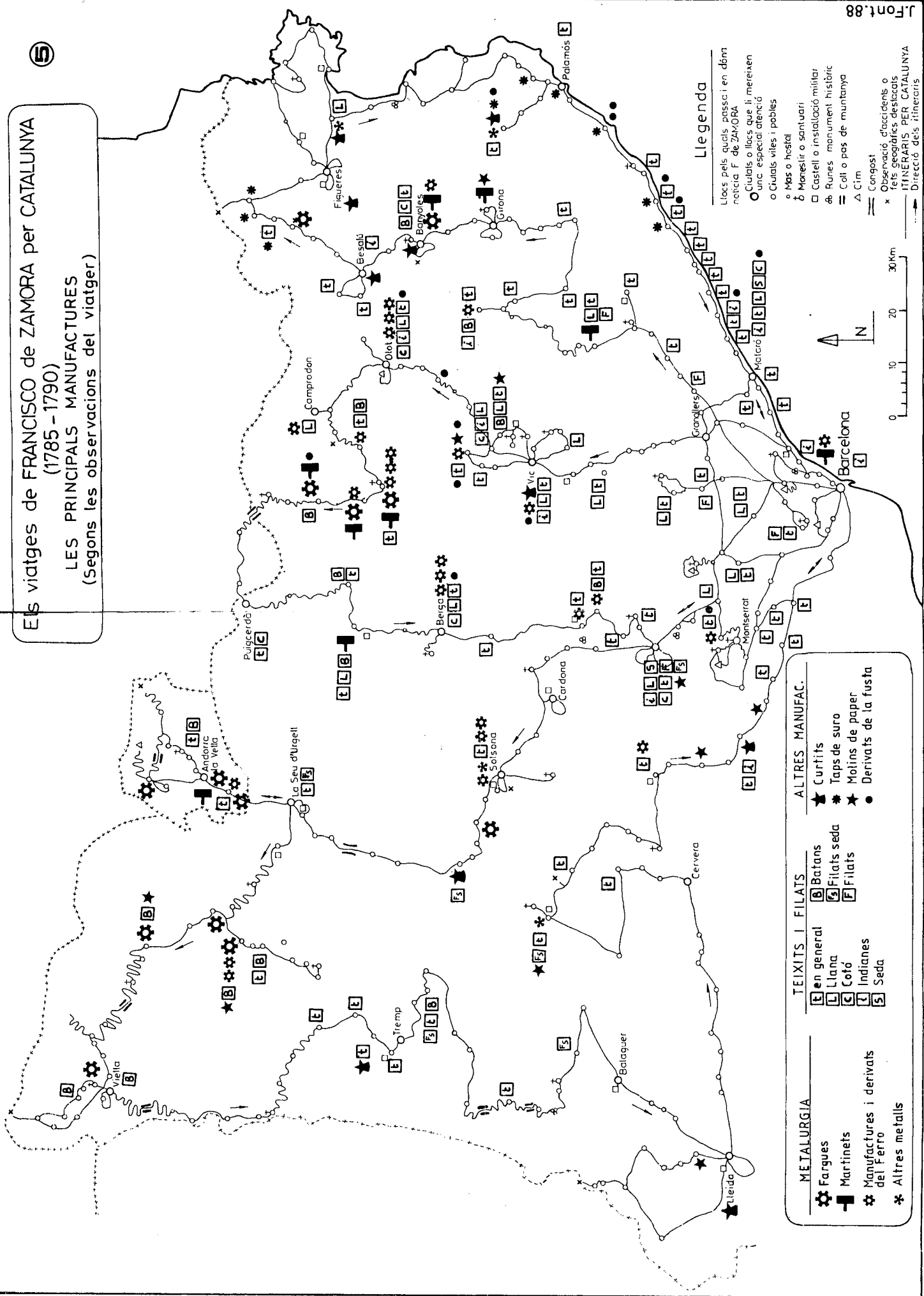

**Els viatges de FRANCISCO de ZAMORA per CATALUNYA
(1785 - 1790)**
LES PRINCIPALS MANUFACTURES
(Segons les observacions del viatger)

5

METALURGIA	TEIXITS I FILATS	ALTRES MANUFAC.
<ul style="list-style-type: none"> Fargues Martinetes Manufactures i derivats del Ferro Altres metalls 	<ul style="list-style-type: none"> en general Llana Cotó Indianes Seda Batans Filats seda Filats 	<ul style="list-style-type: none"> Curtits Taps de suro Molins de paper Derivats de la fusta

Llegenda

- Llocs pels quals passa i en donà notícia: F de ZAMORA
- Ciutats o llocs que li mereixen una especial atenció
  - Ciutats viles i pobles
  - Mas o hostal
  - δ Monestir o santuari
  - Castell o instal·lació militar
  - ⊞ Ruïnes monument històric
  - = Coll o pas de muntanya
  - △ Cim
  - Congost
  - x Observació d'accidents o fets geogràfics destacats
- ITINERARI PER CATALUNYA
Direcció dels itineraris

ministra exemples de com hom ho aprofitava tot, fins i tot els fems; fet que el sorprené tant a ell (Zamora, F. de. *Diario...* p. 59) com a Ponz (Ponz, A. *Viage de España*, vol. XIV pp. 115 i 116). Així mateix, exposa el cas de la manca de combustible i de llenya a llocs tant inversemblants en l'actualitat com Tremp, Sort i Puigcerdà, fet que indica el desboscament a que fou sotmès pràcticament tot el Pirineu, qüestió de la qual Zamora sempre es queixa, i que en aquest cas, hem intentat reflectir en un mapa (Vegeu el mapa 6).

Una tercera conclusió va en la direcció de reivindicar la utilitat dels treballs i obres d'aquest tipus, no només per a la Història o per a descobrir els precedents de la industrialització catalana, sinó també per a la Geografia, i fins i tot per a la Geografia física; en aquesta direcció, Zamora ens exposa en detall unes condicions d'explotació del bosc, per exemple, molt diferents a les actuals, fet que cal tenir en compte a l'hora d'enfocar qualsevol estudi d'evolució de la vegetació, i que obliga, en qualsevol cas, o no deixar de banda informacions tant valuoses com les que conté el "Diario de los viajes hechos en Cataluña".

Bibliografia

- ALBAREDA, J. et SURINYACH, M. *La Industrialització a Manlleu (Energia hidràulica, creixement urbà, treballadors i fabricants 1760-1931)*. Museu de Manlleu, Manlleu 1988.
- BOIXAREU, R. (1973): "Introducció", pàgs. 6-30 dins *Diario de los viajes hechos en Cataluña (1785-1790)*. Col. Documents de Cultura, Ed. Curial, Barcelona 1973.
- CABANILLES, A.J.: (1795-97): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, población y frutos del Reyno de Valencia*. Vda. de Ybarra, Hijos y Cia. (2 Volums). Madrid 1795 i 1797. L'obra fou reeditada a cura de J. CASAS TORRES de l'"Instituto de Geografía Aplicada" del C.S.I.C., el 1958; i en una edició facsimil el 1973.
- IGLESIES, J.: *El Cens del comte de Floridablanca*. (2 volums) Fundació Vives Casajoana, Barcelona 1969-70.
- LLOBET, S. (1970): "Los viajes de F. de Zamora en Cataluña y la Geografía Económica del Principado". *Revista de Geografía*, Dep. de Geo., Univ. de Barcelona. Barcelona, 1970.
- LLOBET, S. (1947): *El medio y la vida en el Montseny*. Estudio Geográfico. Premio Menendez Pelayo 1945. C.S.I.C., Inst. J. Sebastián Elcano, Estación de Est. Piren. Barcelona 1947.
- MADOZ, P. (1849): *Diccionario Geográfico-Estadístico de España y sus posesiones de Ultramar...* Madrid 1849.
- NADAL, J. (1986): *La Población Española. (Siglos XVI a XX)*. Edición corregida y aumentada. Ed. Ariel, Barcelona, 1986. (2a. Ed. Cor. i Aug.) Primera Edició del 1966. 260 pp.
- PONZ PIQUER, A.: *Viage de España*. Edició facsimil de la de 1787. Ed. Atlas, Madrid 1972. Títol original: *VIAGE DE ESPAÑA. En que se da noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*. Tercera edició corregida y aumentada. Madrid MDCCLXXXVII. Por la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía. El volum corresponent a Catalunya és el XIV: Tomo decimoquarto. Primera Edicion. *Trata de Cataluña*. Madrid MDCCLXXXVIII (1788).
- OLIVER, Miquel dels S.: *Catalunya i la Revolució Francesa. Obres completes*. Bib. Selecta, Ed. Selecta, Barcelona 1948.
- SOLÉ SABARÍS, Ll. (1975): "Pre-descubrimient de la regió volcànica d'Olot". *Estudios geográficos*. N. 140-141, Madrid 1975. L'article fou reproduït per la revista *Ciència*, Volum 2, Gener 1982. (Pàgs. 6 a 9).
- SURROCA, J. (1979): "El conreu de l'arroç a l'Empordà durant el s.XVIII". *Estudis d'Història Agrària*. N.2. Pàgs. 74 a 94. Centre d'Estudis Històrics Internacionals. Fac. de Geo. His. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- VILAR, P. (1962): *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. Seg. Ed. Catalana, volum I, Edicions 62, Barcelona 1968. Original francès, Paris 1962.
- VILÀ VALENTÍ, J. (1989): *El conocimiento geográfico de España. Geógrafos y obras geográficas*. Ed. Síntesis, Madrid 164 pp.
- YOUNG, A. (1787): *Viatge a Catalunya (1787)*. Edició original publicada a Londres: *Tour in Catalonia*. També se'n féu una traducció al francès el 1860. Edició catalana a cura de R. BOIXAREU. Edicions Ariel. Col·lecció documents de cultura Curial. Barcelona 1970.
- ZAMORA, F. de. (1786-90): *Diario de los viajes hechos en Cataluña (1785-1790)*. Col. Documents de Cultura, Ed. Curial, Barcelona 1973. Edició a cura de R. BOIXAREU. 510 pp.

Resumen: El valor geográfico de los viajes de Francisco de Zamora en Cataluña

El presente trabajo tiene por objeto presentar los mapas de los itinerarios que siguió el viajero ilustrado Francisco de Zamora (1757-1813), durante los once viajes que realizó por Catalunya entre 1785 y 1790; en estos mapas, también se han reflejado sus principales observaciones. El artículo consta de tres capítulos: una introducción en la que se expone la utilidad del mismo y la metodología empleada en su realización; un segundo capítulo en el que se expone la obra de Zamora y el contexto intelectual en que se inscribe; y un tercer capítulo en el que, a partir de los mapas temáticos que reflejan sus observaciones, se da una visión general del territorio que describió.

La exposición se realiza comentando dos tipos de mapas. El primer grupo consta de un Mapa 1 que refleja los itinerarios que siguió el viajero, y de un Mapa 2 en el que se encuentran cartografiados todos los lugares por los que pasó. El segundo grupo consta de cuatro mapas temáticos que reflejan sus observaciones geográficas más significativas. En el Mapa 3 se expone el ámbito territorial de cultivos como la vid y el olivo, así como la implantación que habían alcanzado nuevos cultivos como el maíz o la patata. El Mapa 4 refleja el ámbito territorial de los cultivos destinados a la producción de fibras textiles como el cáñamo, el lino y la morera, y, asimismo, los centros de producción de lana. En el Mapa 5 se cartografía el ámbito territorial de las manufacturas. El Mapa 6 refleja la explotación a que eran sometidos los recursos naturales del territorio catalán.

Por lo que se refiere a los contenidos del artículo, en la Introducción se expone su planteamiento metodológico y la utilidad que puede tener la cartografía como instrumento de sistematización de la obra de los viajeros y corógrafos del siglo XVIII. En el segundo capítulo se pone de relieve la vida y la obra de Zamora. Por lo que hace a su vida se enmarca en el agitado final del siglo XVIII, se resalta el hecho de su rápido ascenso, su posterior caída en desgracia y su muerte prematura. En relación con su obra se expone que se inscribe de lleno en las corrientes de la Ilustración española y que se concreta en los viajes objeto de comentario, en un cuestionario que envió a todos los pueblos de Catalunya y en una serie de documentos aún poco estudiados. En este capítulo se pone asimismo de relieve el uso que han hecho de esta obra numerosos geógrafos e historiadores, entre los cuales se puede destacar a S. Llobet, L. Solé Sabarís y P. Vilar. En el tercer capítulo se exponen las características generales de la parte de Catalunya que Zamora describió. De sus observaciones se puede deducir que en el territorio se producen profundas transformaciones, y que éste se encuentra muy poblado, sobre todo el medio rural. Asimismo, que la agricultura conoce una gran transformación y que la manufactura es importante y diversificada. Finalmente se expone la intensa explotación a que eran sometidos todos sus recursos naturales.

En las conclusiones se pone de relieve la importancia de Zamora como geógrafo, el uso intensivo que se hacía de todos los recursos del territorio catalán y la importancia que tienen obras de este tipo para poder explicar muchos hechos geográficos actuales.

Résumé: La valeur géographique des voyages de Francisco de Zamora en Catalogne

Le présent article a pour objet de présenter les cartes des itinéraires suivis par l'illustre voyageur Francisco de Zamora (1751-1813) pendant les onze voyages qu'il réalisa de par la Catalogne entre 1785 et 1790; sur ces cartes ont été également notées ses principales observations. L'article se compose de trois chapitres: une introduction où y est exposée son utilité ainsi que la méthodologie qui a été utilisée pour sa réalisation; un deuxième chapitre où est exposée l'oeuvre de Zamora et le contexte intellectuel où il s'inscrit; et un troisième chapitre enfin, dans lequel, à partir des cartes thématiques que reflètent ses observations, l'on donne une vision générale du territoire qu'il décrit.

L'exposition se fait à travers le commentaire de deux sortes de cartes. Le premier groupe comprend une Carte 1 qui retrace les itinéraires qu'emprunta le voyageur, et une Carte 2 où se trouvent cartographiés tous les lieux par où il passa. Le deuxième groupe comprend quatre cartes thématiques qui reflètent ses observations géographiques les plus significatives. Dans la Carte 3 est exposé le cadre territorial de cultures comme la vigne et l'olivier, ainsi que l'implantation qu'avaient atteint de nouvelles cultures comme le maïs ou la pomme de terre. La Carte 4 reflète le cadre territorial des cultures destinées à la production de fibres textiles telles le chanvre, le lin et le mûrier ainsi que les centres de production de laine. Dans la Carte 5 se trouve cartographié le cadre territorial des manufactures. La Carte 6 montre l'exploitation auxquelles étaient soumises les ressources naturelles du territoire catalan.

Pour ce qui a trait aux contenus de l'article, dans l'Introduction se trouve exposée la méthodologie suivie et l'utilité que peut avoir la cartographie comme instrument de systématisation de l'oeuvre des voyageurs et chorographes du XVIIIème siècle. Le deuxième chapitre met en relief la vie et l'oeuvre de Zamora. Pour ce qui est de sa vie, elle s'inscrit dans la fin agitée du XVIIIème siècle et l'on y souligne sa rapide ascension, le fait qu'il tombe postérieurement en disgrâce et sa mort prématurée. Quant à son oeuvre l'on retiendra qu'elle s'inscrit pleinement dans les courants de la "Ilustración Española" (Siècle des Lumières) et qu'elle se concrétise au cours des voyages objet du commentaire, par un questionnaire qu'il fit parvenir à tous les villages de la Catalogne, ainsi que par une série de documents encore peu étudiés. Ce chapitre souligne également l'utilisation que de cet ouvrage on fait de nombreux géographes et historiens, parmi lesquels il convient de retenir S. Llobet, LL. Solé Sabarís et P. Vilar. Dans le troisième chapitre sont exposées les caractéristiques générales de la partie de la Catalogne décrite par Zamora. De ses observations, l'on peut déduire que de profondes transformations se produisent sur le territoire qui se trouve très fortement peuplé, surtout dans le milieu rural. Il ressort également que l'agriculture subit une grande transformation et que la manufacture est importante et diversifiée. L'on y trouve enfin exposée l'intense exploitation à laquelle étaient soumises toutes les ressources naturelles.

Les conclusions soulignent l'importance de Zamora en tant que géographe, l'utilisation intensive que se faisait de toutes les ressources du territoire catalan et l'importance qu'ont des ouvrages de ce genre afin de pouvoir mieux expliquer de nombreux faits géographiques actuels.

Abstract: The geographic value of the travels of Francisco de Zamora in Catalonia

This article has as objective presenting the maps of the itineraries followed by the illustrious traveller Francisco de Zamora (1757-1813) in his 11 journeys through Catalonia between 1785 and 1790. These maps also reflect his main observations. The article consists of three chapters: an introduction exposing the utility of the study and the methodology used; a second chapter revealing the work of Zamora, and the intellectual context in which it was written; and a third chapter in which, parting from the thematic maps reflecting his observations, a general view of the discovered territory is given.

The exposition is carried out by commenting on two types of maps. The first group consists of Map 1, which reflects the itineraries the traveller followed, and Map 2, in which he charts all the territories he passed through. The second group consists of four thematic maps reflecting his most important geographic observations. Map 3 shows the cultivated regions of crops such as grape vines and olive trees, as well as marking the expansion of new crops like potatoes and maize. Map 4 shows the regions cultivated in crops destined for production of textile fibre, such as hemp, linen and mulberry, as well as the wool production centres. Map 5 charts the territorial regions of manufacturing. Map 6 reflects the exploitation of natural resources in Catalan territory.

As for the contents of the article, in the Introduction the methodological bases are proposed, and the utility of charting as an instrument of systematization in the work of travellers and map-makers of the 18th century is described. The second chapter contemplates the life and work of Zamora. As for his life, it is framed in the agitated end of the 18th century, and is marked by his rapid success, subsequent falling in disgrace and premature death. As for his work, it is shown that it falls within the currents of the Spanish Illustration, as manifested in these journeys under study, in a questionnaire he sent to every town in Catalonia, and in a series of documents of his which have so far been little studied. This chapter also reveals the use made of this work by a number of geographers and historians, among which are included S. Llobet, LL. Solé Sabarís and P. Vilar. In the third chapter, the general characteristics of the part of Catalonia described by Zamora are examined. In his observations, it is possible to deduce that the territory is subject to a number of profound transformations, and that it is very populated, particularly in regards to its rural average. Agriculture is likewise subject of great changes, and manufacturing is important and diversified. Finally, the study exposes the intense exploitation suffered by all its natural resources.

In the conclusion, the importance of Zamora as geographer is presented, as well as the intense use made of all the Catalan territory's resources, and the importance of works of this type in explaining many actual geographic circumstances.